

Pereszlényi Pál, A magyar nyelv grammatikája. Grammatica lingvae ungaricae

Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Bp., 2006. 429 lap

1. Örömmel tudatjuk a magyar nyelvészet, a nyelvtörténet és a nyelvtantörténet iránt érdeklődőkkel, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-es kiadású grammatikája után immár a második XVII. századi, latinul írt magyar nyelvtanunk is megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában. PERESZLÉNYI PÁL grammatikájának – amely 1682-ben látott napvilágot Nagyszombatban – a hasonmás kiadását és a magyar fordítását is olvashatjuk a Társaság jelen kiadványában. A faksimile kiadás a grammatika első kiadásának egyik teljes példányán alapul, amely alapján a fordítás is készült; ezt az eredeti példányt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. A fordítás – SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikájához hasonlóan – C. VLADÁR ZSUZSA munkája, aminek köszönhetően immár szélesebb körben is hozzáférhetővé válik ez az ugyancsak fontos, de latin nyelve miatt mindezidáig ritkán forgatott grammatika.

Ez a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvtanunk, amelyben a fordító megjegyzése szerint közvetlenül is kimutatható SZENCZI MOLNÁR ALBERT munkájának a hatása. Mindamellet ez a nyelvtan a magyar katolikus grammatikairódalom kiemelkedő darabja, amely összefoglalja a katolikus helyesírás elveit és gyakorlatát. A katolikus helyesírást (amely Káldi Györgytől eredeztethető, és amelyet Pázmány Péter is szentesített) valójában PERESZLÉNYI PÁL foglalta össze és emelte grammatikai rangra korának magas színvonalú és hatásos nyelvtanában, amely a későbbiekben, a szerző halála után két újabb kiadást is megért. SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtanhoz írt előszóban megjegyzi, hogy a jezsuita iskolákban nagy valószínűséggel tankönyvként használták, és hogy TOLDY FERENC véleménye szerint PERESZLÉNYI egyenesen a katolikus iskolák klasszikus magyar nyelvtanítója lett (9).

2. A nyelvtan az irodalmi nyelv kialakulására, vagyis a nyelvi egységesülési folyamatra is minden bizonnyal hatással volt. A nyelvi norma kialakulása szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a benne megfogalmazott nyelvtani szabályokat PERESZLÉNYI rendszeresen irodalmi művekből vett idézetekkel példázza. Vagyis a latin grammatikairódalomhoz fűződő kapcsolat mellett kiemelendő, hogy a szerző a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodott a korabeli nyelvi tényekre, és ezek rendszerezésére is kísérletet tett.

A latin grammatika alapján való tárgyalás, a kategóriák, a terminusok néhol azonban túlbonyolítják a nyelv jelenségeinek a leírását (így például az igeragozásról szóló részben), a holt nyelv tanításának szabályozottsága ugyanis nem mindig hatékony módszer az élő nyelvek leírására és oktatására. Ezt PERESZLÉNYI is érezhette, mivel néhány helyen utal arra, hogy a gyakorlat tökéletesítheti az elméleti nyelvi tudást. A korban mindazonáltal kézenfekvő és megszokott volt a latin kategóriák használata, hiszen a latin a római kortól kezdve a XIX. század közepéig szinte egész Európának nyelve volt, így a tudományé, a nyelvészeté egyaránt. Ennélfogva ezek a régi nyelvtanok nehezen hozzáférhetők a későbbi korok számára, pedig ezek a munkák nemzeti kultúránk fontos részei, tetten érhető bennük a mai nyelvészeti gondolkodás kialakulásának néhány állomása, emiatt fontos és hasznos is a magyarra való lefordításuk mind tudománytörténeti, mind kulturális szempontból.

A Pereszlényi-nyelvtan kiemelkedő jelentőségű munka, mely a kor színvonalát képviselte, így a katolikus iskolákban hosszú ideig alapmunkának számított, még a XVIII. század végén is használták. A grammatika jelentőségét ennek ellenére kevésbé méltatják a későbbi korok, érdemben – ahogy ezt a fordító is megjegyzi – csak SZATHMÁRI ISTVÁN alapvető nyelvtudomány-történeti munkája (1968.) tárgyalja.

3. A könyv felépítése a következő. – SZATHMÁRI ISTVÁN bevezető sorait követően C. VLADÁR ZSUZSA fordítói előszava olvasható, amelyben tájékoztatást kap az olvasó a grammatika különböző kiadásairól, a nyelvtan forrásairól, a héber grammatikai mintáról, a nyelvi példák forrásairól és a fordítási terminológiáról. – A bevezető rész után következik maga a nyelvtan, „A magyar nyelv grammatikája”.

A „nyájas olvasóhoz” intézett előszó kiemeli a magyar nyelv nehéz voltát, valamint sokak tapasztalatára hagyatkozva azt a tulajdonságát, hogy nyelvünket „inkább fáradságos munkával meg kell tanulni, mintsem biztos szabályokkal meghatározni”. Példaképp a főnévragozást említi, ahol a birtokos „névmások utolsó hangját vagy szótagját a főnévhez toldják”. Ez nyilvánvalóan a birtokos személyjelezés megfogalmazása, amiben a szerző párhuzamot von a „héber csodás tömörségével”. Később is utal rá, hogy „a magyar nyelv más téren is követi e szent nyelvet. Ami azt bizonyítja, hogy nyelvünk az első nyelvek ezen ősanjától eredt a nyelvek babilóni keletkezésekor” (33). Ugyanakkor már ebben a részben hangsúlyozza azt a latin felől érzékelhető problémát, „nehézséget”, hogy a magyarra jellemző a „hangváltozások sokasága, ami a latin költőknél ritkán, csak a versmérték kedvéért fordul elő, a magyaroknál viszont teljesen természetesen szokásos”. Gondot jelent „a kiejtésbeli hosszúság jelölésére használt magyar ékezetek rendszere”, valamint „az írásmód tarkasága”, vagyis az egységes helyesírás hiánya. Az előszó mindezek megfogalmazása mellett azonban azzal a bizakodással zárul, hogy majd a könyvben „előrehaladva a szabályok ragyogó nap-sugara eloszlát minden homályt” nyelvünkkel kapcsolatban (41).

Az első rész „A névszóról” címet viseli. Ezen belül több fejezetre oszlik, foglalkozik 1. a betűkkel, a kiejtéssel, a névragozás jellemzőivel, majd 2. a névszók és az igenevek „puszta” ragozásával, 3. a főnevek, melléknevek fajtáival, valamint 4. a melléknév fokozásával.

A második rész a névmásról, illetve a birtokos névmási toldalékkal ellátott (vagyis a birtokos személyjeles) névszóról szól. A fejezetek 1. a névmások felosztását, 2. ragozását, 3. az úgynevezett „toldott névmásokat”, azaz a birtokos személyjeleket tárgyalják.

A harmadik rész „Az igeről” címet viseli. A fejezetek 1. az ige lényeges jellemzőiről, az igemódokról, igeidőkről, igeformákról, igei toldalékokról szólnak, valamint 2. az első igeragozásról, 3. a második igeragozásról, vagyis a határozott ige ragozásáról, 4. a harmadik igeragozásról, ami a szenvedő ige ragozását jelenti, továbbá 5. a negyedik igeragozásról, ez az ún. semleges igeiket foglalja magában, amelyek a szerző megállapítása szerint nem lehetnek szenvedők. Az utolsó, 6. fejezet a rendhagyó ige (például az *ikes* ige) ragozását mutatja be.

A negyedik „A szintaxisról” című rész, a mondattan. Ezen belül 1. a főnevek által, illetve a főnév és a melléknév által alkotott szerkezetekről, 2. az ige vonzatos szerkezetekről, továbbá 3. az igei ún. általános szerkezetéről, ezen belül a mellettük álló helyhatározók kifejezőmódjáról, és 4. más eseteiről, a részes esetről, időhatározós, eszköz-, ok-, módhatározós stb. esetről szól. Itt tehát külön említésre kerülnek a vonzatok és a szabad bővítmények

az ige mellett. Kifejezetten az alanyról azonban érdekes módon nem esik szó mint az ige egyik vonzatáról, bővítményéről. Csak arról történik említés, hogy az igréhez hozzátartozik az alanyeset. Az ún. személytelen igés szerkezetről szóló részben pedig megtudhatjuk, hogy némelyik ige „kifejezi az alanyesetet maga előtt”, illetve: „Némelyik a rejtett vagy kifejezett alanyeseten kívül részes esetet vonz, mint *teszik nekem*, [...] Némelyik tárgy esetet vonz, mint *Tégedet illet*, [...] Némelyik toldott előljáróval fejezi ki az esetét, mint *Illik a' keresztyényhez mértékletessen élni*” (337). Mindezek mellett azonban úgy tűnik, hogy az alany-állítmányi viszony nem szó szerkezetként, hanem inkább csak az egyeztetés egyik fajtájaként jelenik meg.

A névszokról szóló fejezetben korábban olvasható egy megállapítás arról, hogy „a magyarok [...] röviden és egy szóban összekapcsolják a főneveket a birtokos névmásokkal, minden számban és személyben, sőt ez kiterjed az igékre is” (129–31). A későbbiekben arra is kapunk magyarázatot, hogy hogyan is történik ez az összekapcsolás: „a főneveknek az *Enyim, Tiéd, Óvé, Miénk, Tiétek, Óvék* birtokos névmásokkal alkotott szerkezetében a magyarok nem így, teljes alakjukban használják e névmásokat[,] hanem a főnevet közbeszúrva kettéosztják őket, úgy, hogy a személyt jelölő szótagok és szóvégi hangok között, középen áll a főnév. Például: *Meus liber*, ezt helytelenül mondanád úgy, hogy *Enyim könyv*, hanem az *én* és a szóvégi *m* közé szúrd be a *Könyv* főnevet, így *én-Könyv-em, Te-könyv-ed, ő könyv-e*” (135). „Megfigyelheted, hogy ebben a kettéosztásban a birtokos névmás középső hangjai bizonyos változást szenvednek el, [...] a birtokos névmás első szótagjai minden számnál és személynél nagyjából épp az egyszerű névmásokat foglalják magukban” (137). És ha ez a jelenség – mint láttuk – kiterjed az igékre is, ott is valami hasonlóknak kell történnie.

A későbbiekben, az igei részben megemlíti, hogy három személy és kétféle szám, egyes és többes szám van (185), valamint hogy „a [...] számok és személyek szerinti változások mind bizonyos végződéshez hozzáoldásával történnek, ezeket tehát toldalékoknak nevezük” (189). Arra azonban nincs kifejezett utalás, hogy pontosan minek a számáról és személyéről is van szó. Azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a toldaléknak mint nyelvtani funkcióval rendelkező szóelemnek az első megfogalmazása ebben a nyelvtanban és ezen a helyen történik meg először.

Folytatva a szintaxis fejezeteinek sorát, az 5., az előljárósót tárgyaló fejezet a különálló és a kapcsolt előljárók – tulajdonképpen a névutók és a ragok – segítségével megalkotott igés szó szerkezeteket vizsgálja, a 6., a határozószós, indulatszós és a kötőszós szerkezetéről szóló fejezet pedig a szintaxis szempontjából próbálja meg áttekinteni a fejezetcímekben említett szófajákat.

A következő a „Gyakorlat” elnevezésű rész, amelyben konkrét segítséget igyekszik a szerző nyújtani az olvasónak, tanulóknak a mindennapi magyar mondatok megszerkesztéséhez. Lépésről lépésre, egészen aprólékos tanácsokat ad oldalakon keresztül a nyelvhasználónak a jó mondatok létrehozásához. Álljon itt néhány tanács ízelítőül: ha „mondatot vagy összetett mondatot akarsz szerkeszteni, először is végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyessettel, mely utána áll [...] Így mondd tehát: *A' vitéz hordoz kardot*; ha bővíteni akarod a mondatot, a *vitéz* főnévhez tehetsz egy melléknevet, mint [...] *A' jó vitéz hordoz kardot*”. „Ha a [...] *vitéz* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet akarsz hozzátenni, mint *Bonus miles Caesaris*, a *Caesaris* birtokos esetét a magyarban részes esettel fejezed ki, és a *vitéz* főnévhez *e* névmási toldalékot illesztesz [...], és ezt mondd: *A' Császárnak jó vitéze kardot hordoz*.” (371.) – Ezt követően egy összeállítás következik a határozószók különböző csoportjairól, példákkal illusztrálva az egyes fajtákat, majd

az indulatszók és a kötőszók típusainak az alapos bemutatása. A felsorolt fajták meglepően hasonlítanak a mai nyelvtanokban talált csoportosításhoz. – A szerző a nyelvtani szabályokat az ékezetek használatának, valamint a szótagolás szabályainak a bemutatásával zárja.

A hosszadalmas fejezetek után PERESZLÉNYI PÁL azokra is gondol könyvében, akik kevesebb kitartással és szorgalommal viseltetnek a nyelvtan aprólékos részletei iránt. Nekik szól a könyvet záró „Intelem”. Ebben a szerző megjelöli a grammatika legfontosabb részeit, oldalait, amelyekkel megítélése szerint megalapozható a magyar nyelv ismerete.

A kiadványt a fordítói megjegyzések, a források megjelölése és az irodalomjegyzék zárja. Ebben a részben VLADÁR ZSUZSA arról is meggyőzi az olvasót, hogy a latin nyelv kitűnő ismeretén túl nemcsak a korabeli nyelvtanok történetével, írásmódjával és szaknyelvével van tökéletesen tisztában, de a mai tudományos felfogást, a nyelvi jelenségek napjainkra jellemző megítélését is kiválóan ismeri.

4. Mindenkinek melegen ajánlható ez a különleges olvasmány, amely bemutatja, hogyan is képzeltek el a XVII. század végén a magyar nyelv rendszerének a leírását és szabályokba foglalását. Szemet gyönyörködtető az eredeti szöveg látványa, és figyelemfelkeltő a fordítói előszó. Sok érdekes ismeretet közölnek a fordítói megjegyzések, jegyzetek, amelyek igen alapos fordítói tevékenységről tesznek tanúbizonyságot.

BALOGH JUDIT